

A. ANDRIUŠKEVIČIUS

**GROŽIO SAMPRATOS RAIDA
LIETUVIŲ IDEALISTINĖJE ESTETIKOJE
(1918—1940 m.)**

Buržuazinio laikotarpio lietuvių idealistinėje estetikoje grožio problematikai buvo skiriama daug dėmesio. Svarstytos įvairios problemos: grožio būties, jo autonomiškumo, poveikio subjektui, santykio su menu ir t. t. Turint galvoje, kad 20 a. Europos estetikoje, kaip žinoma, vyravo estetiškos sąmonės problematika, tai dvelkia savotišku anachroniškumu. Jį regis būtų galima paaiškinti tokiomis priežastimis. Pirma, tyrinėtojų nurodytu aptariamojo laikotarpio lietuvių filosofų polinkiu į ontologinį filosofavimą, kaip gnoseologizmo antipodą¹. Antra, tuo, kad dauguma autorių, nuodugniau nagrinėjusių estetikos problemas, vienu ar kitu aspektu buvo susiję su neoscholastine filosofija; tuo tarpu grožis — centrinė neoscholastinės (ir, žinoma, scholastinės) estetikos kategorija.

Grožio problematikoje lietuvių tyrinėtojai daugiausia dėmesio skyrė grožio būties problemai: nagrinėti grožio objektyvumo, jo kilmės ir reiškimosi klausimai. Vienoks ar kitoks grožio būties problemos sprendimas turėjo lemiamos reikšmės visai konkretaus autoriaus grožio sampratai. Todėl šiame straipsnyje faktiškai bus analizuojama grožio būties problemos sprendimų raida; tyrinėtojų pozicijos kitais klausimais tebus aptariamos tiek, kiek būtina reikalinga.

Didelė dalis lietuvių idealistinės estetikos atstovų, fundamentaliau svarščiusių grožio problemas, laikė grožį ir specifiniu meninės kūrybos tikslu, teigdami, kad menas esąs grožio kūryba. Todėl jų grožio samprata tiesiogiai veikė meno sampratą. Dėl šios priežasties grožio (ypač jo būties) problemų sprendimas turėjo ne vien teorinę, bet ir praktinę reikšmę, nes teikė meno kritikai kūrinių vertinimo kriterijus. Tad šiame straipsnyje apžvelgiamos grožio sampratos bus vertinamos dviem požiūriais: kiek jos prisidėjo prie teorinės minties raidos ir ką davė meno kūrybos interpretavimo bei vertinimo praktikai.

Apžvelgiamuoju laikotarpiu grožio analizė faktiškai buvo idealistinės estetikos atstovų rankose, materialistams iš esmės terūpėjo meno klau-

¹ Sverdiolas A. Kultūros filosofija Lietuvoje.— V., 1983.— P. 37—38.

simai (žymesnę išimtį čia gal tesudarytų V. Sezemanas, kurį J. Mureika skiria materialistų stovyklai², nors toks priskyrimas, atrodo, nėra nekvestionuotinas. Be to, pažymėtina, kad šio autoriaus darbai grožio klausimais buržuaziniu laikotarpiu nebuvo publikuoti). Jį aptardami šį bei tą yra aiškinę apie dešimt autorių. Tačiau nuodugniausiai į grožio problematiką gilinasi A. Jakštas, S. Šalkauskis, A. Viskantas ir J. Grinius. Būtent šių autorių atstovaujamos grožio sampratos akivaizdžiausiai parodo lietuvių idealistinės estetinės minties grožio klausimais raidą. Todėl jų aptarimu čia ir apsiribojama.

Visų keturių autorių grožio sampratų šaknys siekia Platono ir Aristotelio koncepcijas. Tačiau tiesioginės įtakos jiems turėjo ir vėlesni filosofiniai šaltiniai, ypač Tomo Akviniečio ir XIX a. rusų filosofo Vladimiro Solovjovo idėjos.

Lietuvių idealistinės estetikos atstovai grožio klausimą gvildeno iš objektyvistinių pozicijų, jų požiūriu, tikrasis grožis — nepriklausomai nuo subjekto egzistuojąs fenomenas. Tačiau ne visi tyrinėtojai šiuo atžvilgiu buvo vienodai radikalūs. Radikalesnis objektyvizmas būdingas A. Jakštui ir S. Šalkauskiui, tuo tarpu A. Viskantas ir J. Grinius, neatsisakydami bendros objektyvistinės orientacijos, vis dėlto grožį sieja su subjekto egzistavimu.

Minėtieji keturi lietuvių autoriai aiškindami grožio kilmę siejo ją su idealaus prado išgalėjimu materialiame objekte, jiems grožis faktiškai buvo neistoriškas fenomenas. Ta proga primintina, jog objektyvistinės teorijos, taip aiškinančios grožį, patį idealųjį pradą interpretuoja skirtingai. Vieni supranta jį abstrakčiau, vadindami tiesiog idėja, grožio idėja ir pan. Kitiems idealusis pradas — tai daikto prigimtis, jo esmė, pirmavaizdis. Pirmosios tendencijos atstovu iš minėtųjų vėlesniųjų tyrinėtojų laikytinas V. Solovjovas (vienas iš A. Jakšto autoritetų), o antrosios — Tomas Akvinietis ir kai kurie neotomistai. Šiek tiek skirtingai idealųjį pradą suprato (ar bent jau akcentavo kitus aspektus) ir minėtieji lietuvių autoriai.

XX a. lietuvių estetikoje filosofinių grožio problematikos svarstymų pradininku laikytinas A. Jakštas. Nors ir nesukūręs vientisos grožio teorijos, šis autorius naudojo filosofinėms kategorijomis, rėmėsi didžias tradicijas turinčiomis koncepcijomis, pateikė keletą aiškiai teorinio pobūdžio grožio definicijų. Štai dvi jų: „Nurodysime tik trumpai svarbiausius to tyrinėjimo rezultatus. Jie yra šie: 1. Grožis glūdi tam tikroje harmonijoje bei proporcijoje. 2. Grožis glūdi tam tikroje tvarkoje. 3. Grožis glūdi tam tikroje vienybėje“³. „Norint šis pastarasis arčiau aptarti, galima pasakyti, kad meno grožis — tai tiksli vienybės ir įvairumo sintezė, vartojamoji idėjai išreikšti protui prieinamu ir jausmams maloniu būdu“⁴. Kaip rodo pateiktieji apibrėžimai, autoriaus nuo-

² Mureika J. Lietuvių materialistinė estetika 1900—1940.— V., 1981.

³ Jakštas A. Meno kūrybos problemos.— K., 1931.— P. 25.

⁴ Ten pat.— P. 26.

mone, lemiamos reikšmės objekto grožiui turi jo dalių tarpusavio santykiai. Tačiau tai anaipol nereiškia, kad A. Jakštas grožio nesieja su idealiuoju pradū: jis ne vieną sykį yra deklaravęs, kad grožio kriterijai plaukia iš „Amžinojo Logo“, kad „tikra jo (t. y. grožio) tėvynė randas kažkur už gamtos ribų“⁵. Bet paties idealiojo prado, besireiškančio gražiame objekte, A. Jakštas nėra bent kiek išsamiau aptaręs. Vis dėlto susidaro išpūdis, kad tai ne tiek objektų „esmė“, o artima solovjoviškajai⁶ „grožio idėja“. Drauge pabrėžtina, kad A. Jakštas, kalbėdamas apie grožį, iš tiesų kartas nuo karto tarsi primiršta jo transcendentinę kilmę ir koncentruoja dėmesį į pačią objekto formą, į materialinių dalių santykius. Pavyzdžiui, jis plačiai propagavo ir plėtojo vadinamąją „aukso padalos“ teoriją. Toki dėmesį formos struktūrai, matyt, galėtume paaikškinti šiomis priežastimis. Viena, A. Jakštas, kaip meno kritikas, ieškojo aiškesnių meniškumo kriterijų. Laikydamas meną grožio kūryba, o grožį kvalifikuodamas kaip tam tikras proporcijas, įvairybės vienybę ir pan., jis ir galėjo pareikšti: „Nėr sektini ir tie eilėraščiai, kurių ketureilėse strofose pirmutinė eilė yra trumpa, dvi kitos vidutinės, o ketvirtoji ilga, kaip smilga, taip kad vienon puslapio eilutėn nesutelpa ir jos galas tenka kelti kiton“⁷. Antra, čia, matyt, turėjo įtakos A. Jakšto polinkis į klasikinį meną (daugiausia akademistinio tipo), kur racionali formos struktūra yra ypač akivaizdi. Ir trečia, greičiausiai nemaža bus lėmusios tyrinėtojo simpatijos matematikai.

Primygtinai siedamas idealios kilmės grožio materialinį reiškimąsi su matematiškai apskaičiuojamomis proporcijomis, A. Jakštas tęsė, pasak V. Tatarkevičiaus, „Didžiosios teorijos“, pradėtos pitagoriečių, idealistinio varianto tradiciją. Su šia teorija šiek tiek sietinos ir Tomo Akviničio pažiūros į grožį⁸, nors pastarasis proporcijas suprato daug plačiau ir neteikė joms tiek savarankiškumo, subordinuodamas jas „daikto prigimčiai“ ir tvirtindamas, jog „vienoks grožis žmogaus, kitoks — liūto, vienoks — vaiko, kitoks — senio“⁹. Drauge A. Jakštas visaipl kėlė ir „vienybės įvairybėje“ parametro reikšmę. Tai grožio bruožas, akcentuotas jau kitos teorijos atstovų, plačiai propaguotas viduramžiais ir vėl iškeltas aikštėn XVIII—XIX a. V. Tatarkevičius kalbėdamas apie šių dviejų grožio parametų santykius gal ne visai be pagrindo nurodo, kad „vienybė neimplikuoja ypatingos sąrangos ir proporcijų“¹⁰. Šitai tary-

⁵ Ten pat.—P. 175.

⁶ Laikydamas grožį idėjos išikūnijimu V. Solovjovas pastarąją taip apibrėžia: „Ji — absoliuti sudedamųjų dalių laisvė, esant tobulai visumos vienybei“ (žr.: Собрание сочинений Владимира Соловьева.— СПб.—Т. 6.—С. 40).

⁷ Jakštas A. Amžinoji poezija ir jos kūryba.—K., 1932.—P. 16.

⁸ Tomas Akvinietis grožį apibrėžia taip: „Grožiui reikia trijų dalykų. Pirmiausia, vientisybės (integritas) arba tobulumo <...>. Antra, reikiamos proporcijos arba darnumo (consonantia). Ir, galiausiai, spindėjimo <...>“. Žr.: История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли.—М., 1962.—Т. 1.—С. 290.

⁹ Tatarkiewicz W. Historia estetyki.—Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962.—[Kn.] 2: Estetyka średniowieczna.—P. 291.

¹⁰ Tatarkiewicz W. Dzieje sześciu pojęć.—Warszawa, 1975.—P. 156.

tum leistų tvirtinti, jog teoriniu požiūriu A. Jakšto grožio koncepcija nebuvo visai vieninga. Jai taip pat būdingas schematiškumas ir sistemiškumo stoka. Be to, A. Jakšto grožio samprata nebuvo potencialiai vaisinga lietuvių idealistinės estetikos kontekste: jos specifinių bruožų (o pagrindiniu jų laikytina minėtoji meilė proporcijoms) vėlesnieji tyrinėtojai atsisakė. Vis dėlto būtent šiam autoriui tenka grožio sampratos konceptualizavimo prioritetas XX a. lietuvių estetikoje. Šičia ir glūdi vienas iš jo nuopelnų lietuvių idealistinės estetinės minties raidai.

Kalbant apie tai, kokį vaidmenį A. Jakšto grožio samprata suvaidino praktiniu požiūriu, t. y. kaip meno teorijos ir kritikos pagrindas, reikia atkreipti dėmesį į tokį dalyką. Tai, ką A. Jakštas teigė kaip meno kritikas, ne visuomet būtinai išplaukdavo iš jo abstraktesnių teorinių teiginių. Kitaip tariant, praktiškai taikydamas savo teorinius postulatus, A. Jakštas juos atitinkamai interpretuodavo, o šioji interpretacija toli gražu nebuvo vienintelė galima, ji gerokai rėmėsi autoriaus ideologine angažuote, asmeniniu skoniu ir pan. Pavyzdžiui, jo akcentuotieji proporcijų ir „vienybės įvairybėje“ parametrai nebūtinai implikuoja būdingą autorių neigiamą požiūrį į kubizmą, futurizmą, abstrakcionizmą ir pan., net laikant dieviškąją kūrybą žmogaus kūrybos norma (jeigu nepainiosime vaizduojamo objekto ir paties kūrinio sąrangų). Antai neotomistas Ž. Maritenas, irgi nuolat pabrėžiąs proporcijų reikšmę grožiui, o meną laikąs grožio kūryba, sako: „Ir jei futuristui patinka vaizduoti ponią, teturinčią vieną akį ar netgi ketvirtį akies, niekas neneigs jo teisės šitaip elgtis; vienintelis daiktas, kurio mes galime reikalauti — ir čia visa esmė — tai, kad šiuo konkrečiu atveju poniai visiškai pakaktų to ketvirčio akies. Lygiai tą patį galima pasakyti ir apie proporciją, atitikimą ir harmoniją. Jie skiriasi, priklausomai nuo objekto ir tikslo“¹¹. Taigi būtų galima skirti abstraktesnį ir konkretesnį A. Jakšto požiūrį į grožį aspektus. Pirmasis praktiniu, t. y. meno kritikai teikiamų kriterijų, požiūriu apibūdinamas kaip spekuliatyvus ir orientuojąs meną į tam tikrą formalizmą. O antrajam, konkretesniajam, aspektui būdingas konservatyvus normatyviškumas ir siaurumas. Šiedu bruožai reikėsi A. Jakšto nepakantumui naujesnėms meno kryptims, nesiskaitymui su meno reiškinių įvairove, jo tvirta orientacija į akademistinio tipo kūrybą. A. Jakštas, kaip kritikas, gana nelankstus, anot Dž. Stolnico, kritikos „pagal taisykles“, jo atveju neapimančios net žymios dalies klasikinio palikimo, atstovas. Tokia pozicija neatitiko progresyvesnių tuometinio lietuvių meno tendencijų ir buvo viena pagrindinių priežasčių, dėl kurios teoretikas konfliktavo su kūrėjais. Būdinga, kad į šią A. Jakšto meno sampratą, tiesiogiai išplaukiančios iš jo konkretaus grožio supratimo, savybę atkreipė dėmesį patys idealistiniai filosofai, pavyzdžiui A. Maceina, kuris teigė: „Jakšto estetika su savo dėsningumu, proporcingumu ir aišku-

¹¹ Современная книга по эстетике.— М., 1957.— С. 89.

mo principais Katalikybei nepriešinga. Bet kad ji būtų specifiškai katalikiška, to pasakyti negalima. Jau tik tas faktas, kad grynai krikščioniškojo meno periodams, kaip katakombų, romanikos, gotikos, klasikinės estetikos dėsniai (t. y. Jakšto propaguojamieji.— A. A.) yra visai nepritaikomi arba sunkiai tepritaikomi <...>¹².

S. Šalkauskio grožio supratimas dviem svarbiausiais aspektais nesiskyrė nuo A. Jakšto. Ir jam būdingas idealistinis radikalus objektyvistiškumas, sąlygojęs jo grožio sampratos neistoriškumą. Tačiau tiek patį idealų pradžią, tiek jo išikūnijimo medžiagoje požymius jis aiškino kiek kitaip. S. Šalkauskiui idealusis pradasis, lemias objekto grožį, yra susijęs pirmiausia su daikto esme, jo pirmavaizdžiu. Apibūdindamas grožį autorius sako, kad „grožis yra ne kas kita, kaip realizuotos idėjos žydėjimas daugingoje medžiagoje, suvestoje į organingą visumą“¹³, kad „grožio laipsnis pareina nuo to, kiek tobulai lytis yra išgalėjusi medžiagoje“¹⁴. Tuo tarpu atskleidamas „idėjos“ sąvokos turinį, filosofas kuo glaudžiausiai sieja pastarąją su minėtuoju „pirmavaizdžiu“: „Todėl sakoma, kad idėja yra daikto lytis, nuo jo būties atitrukta. Nuo konkretinės daikto lyties žmogus prieina pažinimo keliu prie idėjos; o nuo idėjos jis eina prie daikto principo, kuriuo yra jo idealinis tipas, idealas, arba pirmavaizdis“¹⁵.

Atsigręžus į tradiciją, prisimintina, kad Platonas irgi kažkiek stėjo objekto grožį su idėja, kaip su bendrąja sąvoka, t. y. savotišku daikto pirmavaizdžiu, tačiau esminis grožio pagrindas jo koncepcijoje — pati grožio idėja, kuri nėra tapati daikto prigimčiai, jo „sąvokai“; antikos filosofas pasisakė prieš bjaurių, nesusijusių su grožio idėja (tačiau, be abejo, atstovaujančių savąsias „sąvokas“) objektų vaizdavimą mene. Panašiai XIX a. elgėsi V. Solovjovas. Išoriškai V. Solovjovo pateiktasis grožio apibrėžimas (grožis yra idėjos išikūnijimas) yra bemaž identiškasis šalkauskiškajam. Tačiau rusų filosofas pasisako prieš idėjos suglaudimą su „amžinu daikto tipu“: „Aliuzija, bet tik aliuzija į tiesą glūdi garsiam mokyme, teigiančiame, jog esminį grožio turinį sudaro idėjos (amžini daiktų tipai) <...>“¹⁶. Tuo tarpu S. Šalkauskis, nors žodžiais jų irgi netapatindamas, vis dėlto šiuos fenomenus linkęs labai ankštai suglausti. Ir tai būdinga ne tik autoriaus svarstymams grožio klausimais, bet ir visai jo atstovaujamai kultūrinės veiklos sampratai, savo ruožtu atremtai į atitinkamą ontologinį pasaulio modelį. Tad šiuo (idealaus prado traktuotės) aspektu šalkauskiškasis grožio supratimas laikytinas tomistiniu, kur „daikto prigimčiai“ taip pat tenka itin svarbus vaidmuo: „For-

¹² Maceina A. Jakšto filosofija // Naujoji Romuva.— 1938.— Nr. 14.— P. 339.

¹³ Šalkauskis S. Grožis filosofijos šviesoje // Logos.— 1928.— Nr. 2.— P. 133.

¹⁴ Šalkauskis S. Grožis filosofijos šviesoje.— P. 132.

¹⁵ Šalkauskis S. Kultūros filosofijos metmens.— K., 1926.— P. 44.

¹⁶ Собрание сочинений.— Т. 6.— С. 35.

ma atitinkanti daikto prigimtį, ir spalva daro jį gražų¹⁷. Tiesa, galima ir kitokia Tomo Akviniečio idėjų interpretacija. Antai, kaip nurodo A. Sverdiolas, išsamiai aptaręs į pirmavaizdžius orientuotą S. Šalkauskio kultūrinės veiklos sampratą, „būtina pažymėti, kad šios idėjos smarkiai kirtosi su Vakarų neotomizmo idėjomis“¹⁸, konkrečiai — su Ž. Mariteno siūloma viduramžių filosofo pažiūrų traktuote. Tačiau kiti autoritetingi tyrinėtojai (ir be minėtojo V. Tatarkevičiaus) orientaciją į „esmes“ laiko tipišku tomizmo bruožu¹⁹.

Kalbėdamas apie idealaus prado įsigalėjimo gražiame objekte pobūdį, S. Šalkauskis, kaip ir A. Jakštas, iškelia proporcijas, tvarką, bet, skirtingai nuo jo, nelinkęs pernelyg akcentuoti objekto dalių tarpusavio santykių, teikti jiems didesnės savarankiškos reikšmės. Pavyzdžiui, samprotavimuose apie grožį minėdamas įvairumą, vienybę, proporcijas („Betgi vienos didybės grožiui dar nepakanka, jam reikia dar tvarkos, arba proporcingumo. Kitaip tariant, reikia dar, kad daikto dalys sutartų tarp savęs harmoningoje tvarkoje. Daikto dalių sutarimas tarp savęs ir įvyksta tada, kai jis išsyk pasižymi trimis savybėmis: įvairumu, vienumu ir proporcija <...>“²⁰) pastarųjų jis nekonkretina, tuo tarpu A. Jakštas buvo aktyvus „aukso padalos“ šalininkas, nors ir laikydamas ją daugiau meno „rūbu“, o ne esme. Tad S. Šalkauskio koncepcijoje gražaus objekto struktūra tampa labiau priklausoma nuo jo „idėjos“, „pirmavaizdžio“, yra pastariesiems pavaldi. Neatsitiktinai filosofas analizuodamas grožio problemą intensyviai naudojasi veiksmoždziais „išigali“, „apsireiškia“, „žydi“, „palenkia sau“, „tvarko“, kuriais jis nusako idėjos kaip pirmavaizdžio įsikūrimą materijoje.

S. Šalkauskis daugiau analizavo gamtos grožį. Būtent pastarajam apibūdinti jo pateikiamos charakteristikos ir yra labiausiai parankios. Priėmus schemą, kad objektų esmės egzistuoja *in rebus, post res* (žmogaus prote) ir *ante res* (dievo prote), teigti, jog „grožis yra daikto tobulumo žydėjimas pro išviršinę jo lytį“²¹, visai natūralu gamtos objekto atžvilgiu. Keblumai prasideda, kai iškyla klausimas, kas „žydi“ meno kūryboje. S. Šalkauskis, laikęs, kaip ir A. Jakštas, meną grožio kūryba, turėjo į šį klausimą atsakyti. Štai jo atsakymas: „Nors grožis glūdi formalinėje priežastyje, būtent, lytyje, vis dėlto grožiui anaipol nėra abejingas ir apipavidalinamasis turinys, nes tik žmogiškai reikšmingos idėjos išreiškimas dailiųjų lytimi sudaro tikrai vertingą meno kūrinį“²².

Šitokios meno grožio sampratos atžvilgiu tenka pasakyti keletą pastabų. Pirmiausia: ji regis implikuoja tam tikrus loginius nesklandumus.

¹⁷ Beje, Tomas, priešingai Platonui, pripažino menininko teisę vaizduoti bjaurius objektus: „Paveikslą vadiname gražiu, jeigu jis tobulai atkuria daiktą, nors pastarasis ir būtų bjaurus“ (žr.: *Tatarkiewicz W. Historia estetyki.*— P. 301, 304).

¹⁸ *Sverdiolas A. Kultūros filosofija Lietuvoje.*— P. 63.

¹⁹ *Соколов В. В. Средневековая философия.*— М., 1979.— С. 354—358.

²⁰ *Šalkauskis S. Kultūros filosofijos metmens.*— P. 71.

²¹ *Šalkauskis S. Grožis filosofijos šviesoje.*— P. 134.

²² *Šalkauskis S. Ateitininkų ideologija.*— K., 1933.— P. 134.

Antai S. Šalkauskis buvo teigęs, jog grožis esąs „realizuotos idėjos žydėjimas“, o realizuota idėja — tai „substancialinė lytis“²³, kitaip tariant, nemažu laipsniu tapatino lytį (t. y. formą) su idėja. (Tai visiškai atitinka bendrą tomistinę tendenciją, nes Tomas Akvinietis mokė: „Tai, kas graikiškai vadinama idėja, lotyniškai vadinama forma, o todėl idėjomis laikomos daiktų formos, egzistuojančios atskirai nuo pačių daiktų“²⁴). Tuo tarpu kalbėdamas apie meno grožį S. Šalkauskis „idėja“ ir „lytimi“ jau operuoja kaip visai skirtingomis sąvokomis, nurodydamas, jog pirmoji išreiškiama antrąja (ką dar galėtų reikšti „dailioji lytis“ šiuo atveju, jei ne formą?). Arba, tai gal būtų tiksliausia formuluotė, distancija tarp „idėjos“ ir „lyties“ sąvokų gamtos grožio aptartyje yra daug mažesnė negu meno grožio charakteristikoje. Antra: analizuodamas gamtos grožį S. Šalkauskis buvo nutolęs nuo Platono ir V. Solovjovo principų, o meno grožio analizėje tam tikru aspektu vėl grįžta prie jų. Mat gamtos grožis S. Šalkauskio buvo matuojamas pirmiausia idėjos išgalėjimo medžiagoje kriterijumi, pats idėjos pobūdis nebuvo iškeliamas į pirmą planą; meno grožį, kaip matėme, jis jau matuoja kaip vienodai svarbiais abiem (idėjos išgalėjimo ir jos pobūdžio) kriterijais. Šitaip ir į meno, ir į gamtos grožį žiūrėjo V. Solovjovas, daręs įtakos ne vien A. Jakštui, bet ir S. Šalkauskiui; būtent tai leido jam paskelbti bjauriomis ištisas gyvūnijos rūšis. Trečia: šalkauskiškosios meno grožio sampratos turinį didele dalimi nulemia „žmogiškai reikšmingos idėjos“ traktuotė; tuo tarpu pastarajai yra būdingi parametrai, kurių pagrindas — idealistinė, krikščioniška žmogaus bei dorovės samprata.

S. Šalkauskis vienas iš pirmųjų XX a. lietuvių estetikoje bent kiek palietė ir estetinės sąmonės problematiką. Jį domino estetinio suvokimo klausimas. Neabejodamas grožio objektyvumu, S. Šalkauskis, irgi tęsdamas tomistinę tradiciją, vis dėlto pripažino, kad grožis gali būti suvokiamas, tik subjekto sąmonei nusistačius atitinkamu būdu, būtent: „Grožėjimosi jausmas yra surištas su mūsų veidimuoju nusistatymu, t. y. kontempliacija, kuri yra tolima nuo utilitarinio geidimo išgalėti susižavėjimo dalyku“²⁵. Taigi jis nors glaustai ir, sąkytume, probėgšmais, bet visgi formulavo vieną iš svarbių ir XX a. estetikos idėjų — specifinio sąmonės kryptingumo estetinės percepcijos metu idėją. Turint galvoje tuometinį mūsų estetinės minties kontekstą, šios idėjos formulavimas vertintinas ypač teigiamai. Skirdamas dėmesio grožio suvokimo klausimui, S. Šalkauskis tvirtino aptariąs grožį „subjektyvine prasme“ ir net nelaikė savęs objektyvistu. Tačiau, žinoma, dėmesys subjekto sąmonės, ypačingai nusistatančios estetinio suvokimo metu, specifikai — jokia garantija nuo objektyvizmo. Mat viena yra kalbėti apie specifinę sąmonės nuostatą suvokiant objektyvų grožį, o visai kita — pripažinti paties grožio priklausomybę nuo subjekto, kas turėtų griauti jo objek-

²³ Šalkauskis S. Kultūros filosofijos metmens.— P. 44.

²⁴ История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли.— Т. 1.— С. 291.

²⁵ Šalkauskis S. Kultūros filosofijos metmens.— P. 73.

tyvios būties sampratą. S. Šalkauskis objektyvizmo neišvengė; tai galų gale rodo ir jo paties formuluotės: „Jei šito pastarojo pergyvenimo (t. y. estetinio.— A. A.) nebūtų niekadęs įvykę, pilnutinė grožio apraiška taip ir būtų likusi niekadęs neįvykusi, objektyviai grožio pagrindas pačiuose daiktuose nuo to dar nebūtų nukentėjęs. Nebūtų tik, kas galėtų jį konstatuoti estetiniu pasismaginimu, arba, trumpiau tariant, pasigrožėjimu“²⁶.

Vertinant šalkauskiškąją grožio sampratą teoriniu požiūriu, teigtina, kad lietuvių idealistinės estetikos kontekste tai buvo pozityvus poslinkis. Ji buvo labiau išvystyta už jakštiškąją, aprėpanti naujus problemas aspektus. Be to, ji gana sistemiška, nes S. Šalkauskis glaudžiai siejo grožį su kitomis fundamentaliomis filosofinėmis sąvokomis (pirmiausia — „idėja“), o grožio problemos sprendimą — su platesnių (ontologinių ir gnoseologinių) problemų sprendimu. Dėl šios priežasties S. Šalkauskiui priskirtinas grožio klausimo svarstymų lietuvių estetikoje sisteminimo prioritetas.

S. Šalkauskis nesidarbavo meno kritikos srityje, todėl savo teorinių teiginių grožio ir meno klausimais tiek nesukonkretino, kiek buvo sukonkretinęs A. Jakštas. Vis dėlto šiek tiek vertinti jo grožio sampratą praktiniu aspektu yra įmanoma. Pirmiausia čia pasakytina, kad kai kuriais bruožais ji ne ką pozityvesnė už A. Jakšto. Jai būdingi ir spekuliatyvumas, ir normatyviškumas. Be to, jai charakteringa ryški krikščioniška dorovinė angažuotė. Pastarąją jos bruožą lėmė nurodytoji „žmogiškai reikšmingos idėjos“, sudarančios, pasak autoriaus, esminį meno grožio komponentą, traktuotė. S. Šalkauskio grožio koncepcija šiek tiek orientavo meną į idealizavimą. Tai irgi aiškiai kirtosi tiek su europinio apskritai, tiek su tuometinio lietuvių meno generaline tendencija. Be reikios prisiminti, kad 1933 m., kai S. Šalkauskis paskelbė „Ateitininkų ideologiją“, kurioje palyginti plačiausiai (nors irgi težiškai) išdėstė savo pažiūras į meną, lietuvių dailėje jau egzistavo arsininkai. O ką kalbėti apie literatūrą!

Prie idealistinės grožio sampratos vystymo prisidėjo ir vilniško kunigo filosofijos ir teologijos daktaro A. Viskanto pažiūros į grožį, paskelbtos leidinyje „Lietuviškas baras“ 1933 m., kurios tarybinių lietuvių tyrinėtojų dar bemaž nėanalizuotos. A. Viskantas nei vientišos, nei originalios grožio koncepcijos nesukūrė. Daugiausia jis rėmėsi Tomo Akviniečio teiginiais akcentuodamas, priklausomai nuo savo intencijų, tai vienus, tai kitus tomizmo pradininko doktrinos aspektus. Tačiau lietuvių idealistinės estetikos kontekste kai kurie jo iškeltieji teiginiai buvo aktualūs. A. Viskantas dar daugiau negu S. Šalkauskis pasuko į estetinės sąmonės problematiką ir gana detalai aptarė estetinio išgyvenimo struktūrą, jo radimosi ir funkcionavimo sąlygas. Vis dėlto stengdamasis išsiaiškinti estetinio jausmo priklausomybę tiek nuo subjekto, tiek nuo objekto ieškojo ir objektyvių grožio pagrindų, mėgino nurodyti

²⁶ Šalkauskis S. Grožis filosofijos šviesoje.— P. 134.

svarbiausius jo požymius; drauge jis, kaip ir A. Jākštas su S. Šalkauskiu, iš esmės nenukrypo nuo objektyvistinių pozicijų.

A. Viskantas pateikia tokias pagrindines grožio charakteristikas: 1) „čielybė ir tam tikras tobulybės kiekis, turtingumas“; 2) „tvarka, arba harmonija, proporcija“; 3) „ryškumas“²⁷. Jos, kaip matome, visiškai atitinka Tomo Akviničio triadą. Tačiau lietuvių autorius šias charakteristikas interpretuodamas kartais pasukdavo savo keliu. Antai aiškindamas „čielybę“ A. Viskantas ją glaudžiai sieja su gyvybingumu, energija: „Bet kad veikalas būtų gražus, jis privalo turėti tam tikrą būties ir tobulybės pilnumą, t. y. turėti didelybės, galybės, gyvenimo“; „Iš tikrųjų, daiktas didelis, galingas, pajėgiąs stipriai sukelti mūsų galias, yra gražus. Daiktas menkas, vidutinis, be gyvumo ir energijos paliks subjektą abejingu“²⁸. Aišku, po „gyvumo ir energijos“ terminais čia slypi ta pati idealistiškai suvoktą būtis. Tačiau šios charakteristikos turi tam tikrą savarankiškumą, nes A. Viskantas grožio ryšio su absoliutu primygtinai neakcentavo, nors kartkartėmis apie jį užsimindavo. Drauge išryškėja ir neidealistinio jų interpretavimo galimybė. Pažymėtina, kad ir nūdienė meno kritika, besiremianti labai įvairiomis estetiškumo ir meno sampratomis, ieškodama argumentų kūrinio meniškumui parodyti neretai griebiasi gyvybingumo, energingumo, gyvybės sąvokų.

S. Šalkauskis daugiausia telkė dėmesį į gamtos grožį, o A. Viskantui labiau rūpėjo „antrinės natūros“ grožio principai, jo analizės objektas — žmogaus kūryba. Jis domėjosi pirmiausia žmogaus kūrybos rezultatais (grožio aspektu) ir vienas iš pirmųjų lietuvių idealistinėje estetikoje stengėsi subjektyvinti grožio sampratą. Tiesa, kaip sakytą, S. Šalkauskis esminiu meno grožio komponentu laikė „žmogiškai reikšmingą idėją“, o tai irgi savotiškas grožio sampratos subjektyvinimas. Tačiau šis tyrinėtojas plačiau grožio priklausomybės nuo subjekto neaptarinėjo (viena priežasčių — minėtasis gamtos grožio analizės primatas), tuo tarpu A. Viskanto straipsniuose šiam klausimui skiriama palyginti daug dėmesio.

Kalbėdamas apie „čielybę, tobulybę“ kaip apie svarbią grožio charakteristiką, A. Viskantas ją interpretuoja ne tik gyvybingumo prasme. Kitur, kaip ir S. Šalkauskio koncepcijoje, tobulumas siejamas su objekto prigimtimi: „Taigi, kiekvienas daiktas yra tobulas, kai jis jau turi tai, kas jam pagal jo prigimtį išpuola turėti“²⁹. Tačiau meno grožio atveju „prigimties“ A. Viskantas nepaverčia „žmogiškai reikšminga idėja“; pasak jo, gražus tas meno kūrinys, kuriame vykusiai realizuotas „idealas“: „Norint spręsti apie veikalo elementų ir veiksmų, o tuo pačiu ir paties veikalo vertę, būtinai reikia žinoti, kas tuo veikalu norima išreikšti, nes, nežinant idealo, kurs menininkui jį įkvėpė, ir kurs gaminant

²⁷ *Viskantas* A. Estetinio jausmo subjektyvumas ir objektyvumas // Lietuviškas baras.— 1933.— Nr. 2.— P. 23—25.

²⁸ Ten pat.— P. 23.

²⁹ Ten pat.— P. 20.

veikalą jam vadovavo, negalima spręsti, kiek pagamintasis veikalas tinka savo idealui išreikšti ir, ar tinkamai buvo suvartoti elementai“³⁰. Tuo tarpu įvairių žmonių idealai skirtingi: „Kiekvienas menininkas gali savotiškai suprasti vykdomojo kūrinysje grožio idealą ir savotiškai jį kūrinysje įvykdyti. Be to, ne tik artistas, bet ir kiekvienas asmuo savotiškai išivaizduoja, kaip turi atrodyti, sakysime, žmogus ar miestas, koks turi būti tapybos, literatūros veikalas, kad jie galima būtų pavadinti gražiais. Kiekvienas veikalas bus gražus, jeigu jisai atitiks jo idealą, priešingai, neatitinkas jo idealo bus negražus“³¹.

Sprendžiant apie A. Viskanto estetines pažiūras vien iš paskutiniojo cituotojo fragmento, būtų galima drąsiai pavadinti jį reliacionistu, o gal net subjektyvistu — taip aiškiai čia deklaruojama meno grožio priklausomybė nuo subjekto. Tačiau A. Viskantui būdingi ir visai priešingi teiginiai. Antai jis tvirtina, kad „estetinis jausmas <...> remiasi objektyvia veikalo tobulyste“³², kad „yra ir ontologinės grožio priežastys, sąlygos“³³. Kitaip tariant, mėgindamas grožio sampratą subjektyvinti, t. y. parodyti šio fenomeno priklausomybę nuo subjekto savybių ir poreikių, autorius drauge neatsisako objektyvistinių pozicijų. Kaip tai įmanoma? Ogi tenka būti ar nenuosekliam, ar atitinkamai interpretuoti subjektą. A. Viskantas eina abiem keliais. Kaip jau minėta, jo estetiškos pažiūros nepasižymėjo nuoseklumu. Tačiau šiuo atveju svarbesnis dalykas — subjekto samprata. Pareiškęs, jog, nežiūrint idealų skirtingumo, „meno kūriniai turi atitikti <...> žmogaus prigimties dėsnius“³⁴, autorius čia pat nurodo, kad „žmogaus prigimtis buvo ir yra visur ta pati“³⁵. Šitokia tezė sugestijuoja mintį, kad esama „klaidingų“ ir „teisingų“ idealų, o pastarieji — tai tie, kurie atitinka nesikeičiančios, neistoriškos, tam tikru būdu struktūruotos žmogaus prigimties dėsnius. Tuomet grožio priklausomybė nuo subjekto savybių ir poreikių tampa tik menama, nes tarp „tikro“ žmogaus ir „tikro“ grožio egzistuoja apriorinis ryšys. Mat „tobulam“ žmogui suvokiant grožį absoliutas pažįstas pats save. Tai būdingas tomistinės krypties filosofų (o drauge ir paties Tomo Akviniečio) požiūris³⁶.

Laikydamas grožio esmę „idealą“, „prigimtį“ ir pan. ir šiuo aspektu savaip pratęsdamas S. Šalkauskio tradiciją A. Viskantas ją tęsė ir formaliųjų grožio požymių, t. y. „tvarkos“, vertinimo požiūriu. Neatsisakęs šio grožio parametro, autorius vis dėlto irgi nukelia jį antron vieton. Jis taip pat suteikia „tvarkai“ tik pagalbinį statusą. Tačiau, S. Šalkauskio nuomone, „tvarka“ padeda išreikšti „idėją“, o mėginančio subjektyvinti

³⁰ *Viskantas A. Estetinio jausmo analizė //Lietuviškas baras.— 1933.— Nr. 1.— P. 33.*

³¹ Ten pat.— P. 34.

³² Ten pat.

³³ *Viskantas A. Estetinio jausmo subjektyvumas ir objektyvumas.— P. 21.*

³⁴ Ten pat.— P. 22.

³⁵ Ten pat.

³⁶ *Рассел Б. История западной философии.— М., 1959.— С. 474.*

A. Viskanto požiūriu — jos paskirtis yra žadinti atitinkamas subjekto psichines galias³⁷.

Tad A. Viskantas grįsdamas savąją grožio sampratą daugiausia Tomo Akviniečio teiginiais ir ta prasme nebūdamas originalus vis dėlto praturtino lietuvių estetinę mintį tuo, kad iškėlė kitus, negu jo pirmtakai, tuometinėje kultūros situacijoje aktualesnius viduramžių filosofo doktrinos aspektus, pirmiausia — grožio priklausomybės nuo subjekto idėją (pažymėtina, kad V. Tatarkevičius Tomą Akvinietį laiko ir objektyvistu, ir reliacionistu)³⁸. Tačiau drauge, kaip sakyta, A. Viskanto grožio samprata buvo nenuosekli ir nesistemiška, o tai menkina jos teorinį lygį. Praktinis šio autoriaus samprotavimų apie grožį vaidmuo irgi siejinas su jo pastangomis jį subjektyvinti. Šia prasme subjektyvinimo aktualumas pirmiausia aiškintinas tuo, kad juo grįsta grožio samprata yra ir platesnė, ir lankstesnė, leidžianti, laikant meną grožio kūryba, aprėpti ir teigiamai vertinti įvairesnius bei skirtingesnius meno reiškinius. Tai XX a. mene, orientuotame į originalumą, tradicinių normų laužymą, sąlytį su neeuropietiškomis kultūromis, buvo itin svarbu. A. Viskantas iš dalies suteikia pagrindą „intencionalistinei“ kritikai. Deja, šias galimybes vėlgi slopina idealistinė krikščioniška subjekto samprata.

Visas tris su grožiu susijusių klausimų svarstymo tendencijas, ryškias A. Viskanto straipsniuose, pratęsė J. Grinius. Jis dar daugiau dėmesio skyrė estetinės sąmonės problematikai, konkrečiai, specifinei sąmonės nuostatai estetinio suvokimo metu bei psichiniam šio suvokimo mechanizmui; beje, tai svarstydamas autorius pasitelkia palyginti modernias, Lietuvoje dar neišpopuliarintas XIX a. pab.—XX a. pr. teorijas bei koncepcijas ar atskiras įvairių autorių (J. Folkelto, A. Bergsono, R. Miulerio—Fraienfelso ir kt.) idėjas. J. Grinius irgi daugiau rūpinasi meno, o ne gamtos grožiu. Pagaliau jis pratęsia ir subjektyvinimo tendenciją.

Tiek idealiojo prado pobūdžio, tiek jo reiškimosi materialiam objekte traktuote J. Grinius itin artimas S. Šalkauskiui: „Taigi forma, spindinčiai apreiškianti meno kūrinio idėją, arba būtybės ir apskritai daikto esmę, yra tasai objektyvusis pagrindas, be kurio nėra konkrečiai pergyvenamo grožio“³⁹. Atkreiptinas dėmesys, kad J. Grinius, pripažinęs, kaip ir S. Šalkauskis, tik pagalbinį „tvarkos“, t. y. objekto dalių tarpusavio santykių, vaidmenį, pirmasis šiuo požiūriu plačiau kritikavo A. Jakštą iš filosofinių pozicijų. Sutapo S. Šalkauskio ir J. Griniaus pažiūros ir siauresniu — meno grožio klausimu: pastarasis mene akcentuoja „žmogiškai vertingą idėją“. Tad gražiame gamtos objekte, pasak J. Griniaus „spindi“ jo ideali esmė, analogiška S. Šalkauskio „pirma-vaizdžiui“, o meno kūrinyje — „žmogiškai vertinga idėja“. Paskelbęs šią idėją meno kūrinio esme J. Grinius, kaip ir S. Šalkauskis, iš pirmo žvilgsnio tarytum išplečia meno ribas, tačiau, analogiškai savo pirmta-

³⁷ *Viskantas* A. Estetinio jausmo subjektyvumas ir objektyvumas.— P. 24.

³⁸ *Tatarkiewicz* W. Dzieje szesćciu pojęć.— P. 228—256.

³⁹ *Grinius* J. Grožis ir menas.— K., 1938.— P. 33.

kui, krikščioniškai suprasdamas žmogiškąsias vertybes vėl tas ribas susiaurina, drauge netoleruodamas, panašiai kaip A. Jakštas, daugelio modernaus meno reiškinių (konkrečiai — ekspresionizmo, abstrakcionizmo, socialiniu požiūriu angažuoto realizmo). J. Grinius nemažai darbavosi dailės ir literatūros kritikos srityse, tad savąją meno grožio sampratą (o menas jam — grožio kūryba) jis pakankamai konkretizavo. Jai būdinga (ir čia — jos praktinė reikšmė) tendencija — palaikyti saikingai modernius formos požiūrius ir daugmaž atitinkančius krikščioniškąją pasaulėjūrą turinio aspektu meno kūrinius.

Vis dėlto įdomiausia J. Griniaus teoretizavimuose — jo pastangos subjektyvinti grožio sampratą. Čia jis nueina taip toli, jog ima skelbti grožį esant nebe objektyvia daiktų savybe, o subjekto išgyvenimu, tvirtindamas, kad „grožis yra estetiškas gerėjimasis“⁴⁰. Be to, deklaruoja grožio priklausomybę tiek nuo objekto, tiek nuo subjekto: „Tik subjekto ir objekto abipusis veikimasis ir papildymas duoda pilną grožį, grožį tikrąją prasme“⁴¹. Tačiau, antra vertus, tučtuojau žengia žingsnį atgal ir pareiškia, kad „grožis daugiau pareina nuo objekto negu subjekto“⁴². Pastarasis teiginys geriausiai išreiškia autoriaus pozicijas: jis, nors tariamai (o kai kuriais atvejais ir tikrai) blaškosi tarp objektyvizmo ir reliacionizmo, išlieka objektyvistas. Mėgindamas subjektyvinti grožio sampratą J. Grinius, nors ir pasitelkdamas modernesnes teorijas, koncepcijas, idėjas, faktiškai kartoja S. Šalkauskio ir A. Viskanto elgesį. Pirmą, jis, kaip ir S. Šalkauskis, mano, jog išvengia objektyvizmo pripažindamas specifinę sąmonės nuostatą estetinio suvokimo metu. Šios minties klaidingumas buvo atskleistas, kalbant apie S. Šalkauskį. Antra, J. Griniaus, kaip ir A. Viskanto, subjektyvinimas remiasi tam tikra „užprogramuota“ subjekto samprata ir todėl lieka bevaisis. Įdomu atkreipti dėmesį į vieną svarbų prieštaravimą, išskylantį aikštėn, suvedus autoriaus samprotavimus estetinio suvokimo specifikos ir meno grožio klausimais. Kalbėdamas pirmuoju klausimu J. Grinius akcentuoja absoliučiai nesuinteresuotą subjekto nusiteikimą, skelbia jį būtina grožio suvokimo sąlyga. O meno grožio šerdimi jis laiko „žmogiškai vertingą idėją“. Tačiau neaišku, kaip pastaroji, „spindėdama“ meno kūrinys, gali būti visai nesuinteresuotai suvokta ir įvertinta? Matyt, autorius aptardamas estetinį suvokimą bus absoliutizavęs nesuinteresuotumą, kuris iš tikro estetiškai suvokime tėra specifinė suinteresuotumo (paslėpto) forma.

Tad teoriniu požiūriu J. Griniaus atstovaujamoji grožio samprata laikytina ir eklektiška, ir prieštaringa. Jos eklektiškumas, žinoma, nelaikytinas vien autoriaus menko teorinio lygio požymiu: greičiau tai tradicionalisto pastangos modernizuotis drauge liekant ištikimam savajai (šiuo atveju scholastinei) tradicijai. (Taip elgtis vertė meno raida ir gimstančios naujos estetiškos koncepcijos.) Be to, iš esmės ji nebuvo nauja.

⁴⁰ Ten pat. — P. 38.

⁴¹ Ten pat. — P. 37.

⁴² Ten pat. — P. 98.

Didžiausi J. Griniaus teoriniai nuopelnai — tai modernesnių estetinių idėjų (jos vis dėlto neatnaujino jo sampratos iš pagrindų) įvedimas į lietuvių estetiškos minties kontekstą bei daug detalesnis, palyginti su pirmtakais, kai kurių klausimų aptarimas.

Matome, kad buržuazinio laikotarpio lietuvių idealistinės estetikos atstovų propaguojamoms grožio sampratoms būdinga idealistinis objektyvistiškumas bei neistoriškumas. Šiuos bruožus sąlygojo atitinkamas ontologinių ir antropologinių problemų sprendimas, nors jų ryšys su grožio problema ne visų tyrinėtojų darbuose akivaizdžiai parodytas. Objektyvistiška, neistoriška grožio samprata susiaurino estetiškumo sferą, atribojo meną nuo dalies svarbių žmogiškųjų vertybių.

Vis dėlto per buržuazijos valdymo dešimtmečius idealistinių estetikų kuriama grožio samprata kito. Ši kitimą daugiausia sąlygojo du veiksniai: lietuvių bei pasaulinio meno raida ir modernesnių europinių estetikos koncepcijų įtaka. Grožio sampratai evoliucionuojant, vis daugiau dėmesio buvo skiriama estetiškos sąmonės problemoms; grožis analizuojamas remiantis mažiau gamtos, daugiau meno reiškiniiais; mėginama grožio sampratą subjektyvinti. Tokia raidos tendencija pavėluotai kartojo Vakarų Europos estetikai būdingą slinkimą.